

А. Жуандықова

ПАРСЫ ТІЛІНІҢ СӨЗ ЖАСАМЫ

Парсы мәдениеті – Азия аумағына кең тараған және кеңінен ықпал еткен мәдениеттің бірі. Парсы тілі (немесе фарси) үндіеуропалық тілдер семьясының иран тобының оңтүстік-батыс тармағына жатады және Иран Ислам Республикасының мемлекеттік тілі болып табылады. Осы тілде Орталық Азия халықтарының тарихы жөнінде көптеген құнды кітаптар жазылған. Иран – ежелгі өркениет ошақтарының бірі [1, 3].

Парсы тілі шығыс тілдерінің ішіндегі ең бір әсемі, ажарлысы, шұрайлысы. Парсы тілі ортағасырлық парсы әдебиетінің және Қайта жаңғыру дәуіріндегі әдебиеттің аса бай мұрагері болып табылады.

Парсы тілі үндіеуропалық тілдер семьясына жатады. Иран тілдеріне: парсы тілі, тәжік тілі, күрд тілі, белудж тілі, тат тілі, талыш тілі, орталық диалект тілдерге (семани, натанзи және т.б.) ауған тілі (пушту немесе пашто), осетин тілі, ягноб тілі, памир тілдеріне: шуған-рушан тобы, язгулям, вахан, мунджан, ишкашим және т.б. енеді [2, 7].

Қазіргі кезде жазба тіл үшін парсы әліппесі қолданылады, ол араб әліппесінің негізінде жасалғанмен, парсы тілінің заңдылықтарын қамтитын бірнеше таңбалармен толықтырылған. Парсы әліппесі оңнан солға қарай жазылады. Парсылар VII ғасырдан бері араб әліппесін қолданып келеді. 1250 жылдан астам уақыт ішінде өмір елегінен өткен парсы әліппесі жер жүзінде әбден қалыптасқан әліппелердің біріне айналды.

Парсы тілінің типологиялық сипаттамасына келетін болсақ, онда, ең алдымен, бұл тілдің синтетизмінің элементтері бар аналитикалық тілдерге жататындығын атауға болады.

Парсы тілінде араб сөздері, мамандардың көрсетуі бойынша 60-80 пайызды құрайды. Кейініректе парсы тілінің лексикалық құрамында монғол, түрік, батыс еуропалық және аздаған орыс тілдері сөздері пайда болды. Өткен ғасырдың бас кезінде өзге тілден енген сөздерден тілді тазарту жұмыстары жүргізілді, яғни француз және ағылшын тілдерінен тілді тазарту жұмыстары жалғасуда. Олардың орнына парсы тілінің өзінің сөзжасамдық моделдерімен жана сөздер жасау жолға қойылған.

Парсы тілінің сөз тудыру жүйесін түбір не туынды сөзге қосымшалар қосу арқылы жаңа сөз тудыру морфологиялық синтетикалық тәсіл, түбір туынды сөздердің бірігуі, тіркесуі, қосарлануы арқылы жаңа сөз тудыру синтаксистік аналитикалық тәсіл және кейбір сөздердің жаңа

мағынаға ие болуы не олардың алғашқы этимологиялық байланыстарының үзілуі арқылы жаңа сөздің дүниеге келуі лексика семантикалық тәсіл деп негізі үш салаға бөлуге болады [3,100].

Әрбір сөздің өзіне тән тұлға-тұрпаты болады. Сол тұлға-тұрпаттың арқасында әрбір сөз бір бүтін тұлға ретінде қызмет етеді. Ал, ол оның лексикалық және грамматикалық сипаттарымен байланысты. Осы себептен сөздер морфологиялық құрылысы жағынан әрқилы болып келеді. Қосымшалардың сөздерге жалғанып, оларды өзара байланыстыратын, сөзден сөз тудыратын, сөзді түрлендіретін сөзжасам тәсілі морфологиялық синтетикалық тәсіл парсы тілінде өте кең қолданылып, жиі жұмсалады. Бұл тәсіл сөзжасамның аффиксті түрі деп те айтылады.

Сөздің лексикалық я грамматикалық мағыналарын білдіретін бөлшектері морфемалар екені белгілі [4, 25]. Морфемалар да сөздің құрамы сияқты жүйелі құбылыстар. Олардың жүйелі құбылыс екендіктерін түбір мен қосымшалардың ара-қатынастарынан көруге болады. Түбір морфемаға нақтылық дербестік тән болса, қосымша морфема барлық сөзге жалғанады [5, 101]. Сөздің құрылымдық сипаттамасы ретінде біз оның морфемалық құрылысын (құрамы, морфеманың түрлері, байланыстарының тәсілдері) түсінеміз. “Морфема” термині сөздің материалдық айқындалған немесе айқындалмаған маңызды бөлігі мағынасында қолданылады. Сөздердегі морфемалық талдаудың бірінші кезеңі үдерісінде маңызды бірліктер (морфемалар) және маңызды емес (интерфикстер) бөлініп алынады. Бұл бірліктер ұдайы жанданып тұрады және белгілі бір ережелерге сәйкес әртүрлі құрылымдық сөздердің материалы ретінде пайдаланылады. Морфемалар лексикалық (басқаша айтқанда, “түбірлі” немесе “түбір морфемалары”) және аффиксті деп бөлінеді. Интерфикстер лексикалық морфемаларды байланыстыратын бірліктер қызметін атқарады. Морфемдік мүшелу үдерісі бірқатар қиындықтарға ұшырайды.

Лексикалық морфема мағынасы мен қызметіне қарай түбір сөзге пара-пар келіп, ұғымды түсінік білдіріп, әртүрлі құрылымдық сөздердің бөлінбес компоненті ретінде қолданылады. Мысалы *سرخی* “қызарушылық” туынды сөзінде 1 лексикалық морфема бар, *سنگ پشْت* “тасбақа” күрделі сөзінде 2 лексикалық морфема: *سنگ* және *پشْت* ал *زن و بچه دار* “отбасылық” күрделі туынды сөзінде 3 лексикалық морфема бар: *زن* -

дар - және т.б. Дара морфемалы сөздерге қандай да бір маңызды бөліктерді бөліп алу мүмкін емес жай сөздер жатады. Мысалы, төмендегі ирандық және шет тілінен енген сөздер туынды емес дара морфемді сөздер болып табылады: *بام* “үйдің төбесі”, *کتاب* “кітап”, *سبز* “жасыл”, *بزرگ* “үлкен”, *فرشته* “періште”, *دژخیم* “жендет”, *پانسمان* “таңғыш” т.б. Әртүрлі құрылымдық сөздер құрамына кіретін лексикалық морфемалар сөзде қолданылатын болса, оңай ажыратылады. Яғни, мысалдарда келтірілген *بچه* - *زن* -, *پشت* -, *سنگ* -*سرخ* лексикалық морфемалар тұрақты маңызды түсінігі және атаулық қызметі бар, сөзжасамда нәтижелі әрі лексикалық-синтаксистік валенттілікке ие сөз түбірі болып табылады. Басқаша айтқанда, берілген лексикалық морфемалар жеке лексикалық түріндегі тірекке ие. Біз мұндай тіректерді көбінесе парсы сөздерінің құрылымын талдау барысында көреміз. Бірақ лексикалық морфемаларды бөлу бірқатар қиындықтарға тап болады [6, 10].

Бірінші қиындық сөздің морфемалық құрылымының ішкі әртүрлі өзгерістеріне алып келетін диахроникалық сіңісу үдерісімен байланысты. Морфемдік талдау аралас-құралас (диахрондық және синхрондық) болып табылады. Сондықтан синхрондық әдіс кезінде белгісіз лексикалық морфема этимологиялық талдаудың әдіс-тәсілдері арқылы сөз тарихына үңілсек те, сөздің мағыналы ретінде ерекшеленбеуі керек.

Сіңісу үдерісіне әртүрлі тарихи кезеңдерде лексикалық морфемалары тек этимология әдісі арқылы анықталатын мынандай сөздер ұшыраған: *دژخیم* “жендет”, *دشمن* “жау”, *خورشید* “күн”, *انوشیرون* “Хорасан” (жер атауы), *خراسان* “Ануширван” (адам аты), *مرداد* “мурдад” (ай атауы) және т.б. Бірақ барлық аталған сөздердің морфемалық талдауы синхрония тұрғысынан ешбір мәнге ие емес, сондықтан да олар жай сөздерге жатқызылуы керек. Дәл осылай тарихи күрделі сөздер жасалынады. Онда бір бөлігі ұмытылған, семантика жағынан айқындалмаған және жеке сөз ретінде тірегі жоқ болса, ал екінші бөлігі жеке сөз ретінде қызмет атқарады. Мысалы, *دشنام* «балағат сөз» сөзінде тек бір лексикалық морфема бар – *نام* “есім”, ол жеке *نام* “есім” сөзі ретінде ғана емес, сонымен қатар, түбір сөздерде де тиісті тірегі бар. Мысалы, *نامدار* «атақты», *نامی* “танымал”, *نامیدن* “атау” және т.б. *دش* – бөлшегі морфема ретінде бөліп қарастырылмайды. Себебі, оның мағынасы мен тиісті лексикалық тірегі жоқ.

Екінші қиындық өтпелі және басқа да жағдайлармен байланысты. Бұл жағдайда бөлініп алынған морфема өзінің лексикалық мағынасын сақтай отырып, жеке сөз ретінде тірегінің

болмауымен сипатталады. Оларға “бөлме”, “үй” мағынасындағы *کد-کد*, *کده*, “бастық”, “жетекші”, “басшы” мағынасындағы *میر*, “түс”, “түр” “бейне”, “амал, тәсіл” мағынасындағы *گون*, “түс”, “боюу” мағынасындағы *فام*, “орын” мағынасындағы *گاه*, “паналайтын орын”, “мәнер” мағынасындағы *ماب*, “ой”, “болмыс”, “қасиет” мағынасындағы *منش* және т.б. жатады [6, 12]. *چهار قولو* “үш егізек, үшем”, *سه قولو* “егіз”, *دوقولو* “төрт егізек, төртем” және т.б. сөздерде (قولو) екінші бөлігі жеке сөз ретінде қолданылмайды. Алайда ол белгілі лексикалық мағына арқылы анықталады: егер *دوقولو* (“екі” + *قولو*) “егіз”, ал *سه قولو* (“үш” + *قولو*), “үш егізек, үшем” мағынасын білдірсе, онда *قولو* “бала” мағынасындағы лексикалық морфема ретінде қолданылады.

Көптеген күрделі, жартылай аффиксті және күрделі сөздер құрылымында (иә болу” *داشتن* сөзінен *شناس* “тану”, “білу” сөзінен *شناختن* –*دار* – “араластыру” сөзінен *آمیختن* және т.б.) қазіргі тілде сирек бұйрық рай формасында жеке қолданылатын және синтаксистік валенттілігі жоқ етістіктің осы шақ негізі кездеседі. Лексикалық морфема ретінде қалыптасып, және толық мәнді етістікті сөздер бола тұрып, олар белгілі “етістікті” мағынаға ие. Мысалы, сөз құрамында *گیر* – түбірі “алушы”, “жармасушы” мағынасына ие, *برفگیر* “жайтартар”, тура аудармасы: “найзағай ұстаушы”), *شناس* – түбірі “білуші”, “зерттеуші” мағынасын білдіреді (*زبانشناس* “тіл маманы”, тура аудармасы: “тілдерді зерттеуші”), *بر* – түбірі “тасымалдаушы” мағынасына ие (*هواپیمابر* “авианосец” тура аудармасы: “ұшақ тасушы”) және т.б.

Қарастырылып отырған түбірлердің кейбіреулері аффиксті морфемаға, суффикске айналу тенденциясына ие. Себебі олар кең қолданысқа түсуі мен біртіндеп категориялық-грамматикалық мағынаны иелене алады. Осыған байланысты ғылыми әдебиетте *آور*-, *انگیز*-, *آمیز*– және *زا*– және *اور*– басқа да етістікті лексикалық морфемаларға “сын есім суффиксі” немесе “девербативті суффикс” термині қолданылады.

Парсы тіліндегі күрделі етістіктер жүйесін талдаудағы тағы бір қиындық атаулы бөлік пен етістікті үйлесімді байланыстыратын тұрақты етістікті бірліктер болып табылады.

Осындай байланыстардың көпшілігі құрылымы сөз шегінен шығатын (мысалы, *زندن* *خرف* “сөйлесу” сөзін) бір сөз деп есептемеу керек, себебі мұнда синтагматикалық талдау компоненттер арасындағы “жасырын” синтаксистік байланысты оңай анықтайды. Салыстыра қарайтын болсақ: *این خرفها* “мен үндемедім”, *خرفی نزد* “ра *نزن* бұндай сөздерді айтпа” және т.б. Алайда кейбір осындай байланыстарда “атаулы бөлік” жеке қолданылмайды және қосалқы етістіксіз

